

It is concluded that the formation of special knowledge by an expert in compliance with ethical codes and rules for conducting forensic psychological examinations is actively operating today, and the implementation of the principles of forensic psychological examination is demonstrated by forensic psychologists, who aim not just to state the facts, but to justify the necessary establishing the truth in specific cases, while helping the investigating authorities to form an evidence base, and the court to resolve the issue of psychological content.

Key words: forensic psychological examination, principles of forensic activity, criminal proceedings, the use of a polygraph.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.68>
УДК 343.95

Ірина Михайлівна Стаднік
судовий експерт
Хмельницького відділення

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я ТА ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДІТЕЙ В АСПЕКТІ ВПЛИВУ ПРОЦЕСІВ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ ТА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ

У статті розглянуті актуальні проблеми дітей, батьки яких перебувають у процесі розлучення і не можуть визначитися з місцем проживання дитини. Проаналізований вплив психотравмуючих факторів та ситуацій на розвиток пізнавальної, регуляторної та особистісної сфери психологічного розвитку дитини, з урахуванням вікових особливостей. Встановлені закономірності поведінкових особливостей дітей, які страждають в процесі тривалого судового дослідження і розгляду справ про визначення місця проживання.

Ключові слова: емоції, психічне здоров'я, стрес, тривожний стан, психотравмуюча ситуація.

Постановка проблеми. *«Ми не випадково обираємо одне одного... Ми зустрічаємо тільки тих, хто вже існує в нашій підсвідомості» [1].*

На різних вікових етапах розвитку дитини спостерігаються різні переживання. Психологію дитини неможливо оцінити поза контекстом сім'ї. Важливим для психічного здоров'я дитини є психологічний клімат родини. Він суттєво впливає на дитину, формує стан комфорту або ж дискомфорту. Деякі батьки не лише не можуть бути взірцем для своїх дітей, а й негативно впливають на їхній психічний стан.

Розлучення – важкий тягар для обох із подружжя і надзвичайно болісний удар для дитини – руйнування всього їхнього світу, втрата

захищеності та безпеки. Дитина почувається покинутою, нікому не потрібною, реакція на ситуацію розлучення буває настільки болюча, що доводиться звертатися за допомогою до психологів. Зазвичай після розлучення батьки переповнені негативними емоціями один до одного, а тому не можуть мирно визначити з ким із них буде проживати дитина. У зв'язку з цим, найбільш поширеним способом вирішення проблеми місця проживання дитини після розлучення стає судовий порядок. За статистичними даними, частка судових справ про визначення місця проживання дитини складає значний відсоток від усіх категорій сімейних спорів [2]. Такі справи є достатньо складними як з моральної точки зору, адже наповнені емоціями і боротьбою за прихильність дитини, хоча батьки рідко задумуються про душевний та емоційний стан дитини, так і з юридичної, адже вимагають підготовки громіздкої доказової бази і розробки чіткої стратегії захисту власних інтересів та інтересів дитини у судових засіданнях. Якщо донедавна можна було говорити про перевагу, яку судді в Україні надають матері, то вже сьогодні тенденції набувають більш «європейського» вектора.

Ніколас Метевон з Ліонського університету в Сен-Етьєні і його колеги [2] припустили, що матері краще розпізнавали плач своїх дітей лише через те, що проводили більше часу з немовлятами. В ході експерименту встановлено, що чоловіки і жінки однаково ефективно визначали голос своєї дитини. Успіх залежав тільки від часу, який батьки проводили з дітьми. Отож присутність материнського інстинкту наявний і в батьків, які на рівні з мамою займаються вихованням і розвитком дитини.

Ключовим в експертній практиці в даному питанні залишається спокій дитини, емоційна стабільність, комфортна зона перебування, що дає можливість дитині відчувати себе щасливою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі автори [3] досліджували особливості впливу розлучення батьків на психічний стан молодшого школяра, аналізуючи низку психологічних змін у їх психічному стані, що виявлені на основі емпіричних досліджень. О. Кучеренко [4] займався вивченням окремих аспектів визначення місця проживання дитини під час розірвання шлюбу між батьками. Професор Г. Гарольдан [5] алізував наявні дослідження з питання впливу на дітей сварок батьків. Серед досліджень емоційного розвитку дошкільників увагу привернула робота М. Тихонової [6, 7], яка використовувала різні методи діагностики індивідуальних особливостей розвитку емоцій у дітей, на основі яких визначала зміст ігрової корекції.

Мета дослідження. Метою є дослідження наявності переживань та тривожних емоцій у дітей, які опинилися в ситуації «поділу» між батьками, встановлення розуміння дитиною ситуації в якій вона опинилася та визначення місця комфортного проживання дитини.

Викладення основного матеріалу. Кожна сімейна ситуація – унікальна. Виходячи із життєвого та професійного досвіду, зустрічаються ситуації, коли розлучення – за «життєвими показниками» необхідне, таких критичних ситуацій не так і багато: 1) якщо один з подружжя залежний від наркотичних речовин і не хоче лікуватися; 2) якщо чоловік або дружина є

джерелом насильства (фізичного, сексуального, психологічного) і жорстокого поводження стосовно дітей. Мабуть, існують ще якісь вагомі причини, іноді люди зважуються на розлучення, тому що в них просто відсутні навички або бажання ведення діалогу, накопичують, замовчують в собі негатив. Також зустрічаються подружжя, які не мають ні поваги, ні довіри, ні турботи, по відношенню один до одного, в результаті чого живуть в постійних звинуваченнях, образах і злості. Також бувають випадки корисливих розрахунків, коли подружжя переконане, що без почуттів і спільних інтересів можна створювати сім'ю. Найстрашніше в розлученні батьків те, що на фоні задоволення власних амбіцій та негативних спогадів від спільного проживання, батьки часто не розуміють, як їхні стосунки впливають на психофізичний стан дитини. А постійні конфлікти батьків, які не закінчуються примиренням, призводять до порушень психічного здоров'я, поведінкових розладів, затримки розвитку, та проблем зі стосунками у майбутньому.

У Конвенції про права дитини від 20.11.1989 (ст. 3) зазначено, що «в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [8].

Щоб дитина почувалася емоційно і фізично здоровою та в майбутньому могла відтворити модель здорової сім'ї, необхідно визначити місце проживання дитини. Найбільш прийнятні і найменш травматичні наступні три способи мирного вирішення питання виховання і догляду спільної дитини:

– укласти договір, в якому визначити місце проживання дитини та участь другого із батьків у вихованні дитини. Такий договір визначає умови утримання (аліментні зобов'язання), виховання, навчання, догляду, які спрямовані на забезпечення фізичного, духовного, морального розвитку дитини, та може містити положення щодо місця проживання дитини, договір має бути нотаріально посвідчений;

– звернутись до суду з позовом про розірвання шлюбу та одночасним визначенням місця проживання дитини. Даний спосіб можливий лише у випадку, коли другий із подружжя не заперечує, а також, коли відповідач систематично ігнорує, не відвідує судові засідання;

– якщо згоди щодо місця проживання дитини між подружжям не досягнуто, одночасно із зверненням до суду з позовом про розірвання шлюбу необхідно подати позов про визначення місця проживання дитини. З метою позитивного для позивача вирішення даного спору, в суді необхідно доводити наступні обставини: відповідальне ставлення до своїх батьківських обов'язків, стан здоров'я як батьків, так і дитини, матеріальне становище батьків, можливість забезпечення належних житлових умов, сімейний стан батьків, сталість соціальних зв'язків дитини, її психологічний стан, місце навчання та інші обставини (шкідливі звички, графіки роботи, професія).

Слід зазначити, що відповідно до ст. 160 Сімейного кодексу України [9], місце проживання малолітньої дитини визначається за згодою батьків, якщо дитина не досягла 10 років. Якщо ж дитині від 10 до 14 років, вона

спільно з батьками бере участь у прийнятті рішення щодо свого місця проживання. В свою чергу, дитина, якій виповнилося 14 років та батьки якої проживають окремо, самостійно приймає рішення щодо місця свого проживання.

Оскільки не визначено місце проживання дитини в договірному або судовому порядку, часто виникають ситуації, коли один із подружжя забирає дитину без згоди іншого та не повертає, але при цьому нічого не порушує, оскільки він/вона не позбавлені батьківських прав та відповідно до ст. 141 Сімейного кодексу України [9] мають такі ж права на дитину.

Кілька десятиліть у Британії та інших країнах світу тривали дослідження. Вчені спостерігали за сім'ями в домашніх умовах, опитували їх протягом тривалого часу та проводили експерименти. Як свідчать результати цієї роботи [2], вже з шестимісячного віку в дітей, що стають свідками конфліктів між батьками, може спостерігатися прискорений пульс і підвищений рівень гормонів стресу. Стрес – це реакція організму на подразнення, де подразником є ситуація. Психотравмуюча ситуація – це екстремальна критична подія, яка супроводжується сильним негативним впливом, психоемоційною напругою, загрозою для життя людини і вимагає екстраординарних зусиль подолання її наслідків [13].

У немовлят, дітей і підлітків можуть проявлятися ознаки порушень раннього розвитку мозку, порушення сну, тривога, депресія, поведінкові розлади та інші серйозні проблеми, і все це – наслідок життя в умовах гострого чи затяжного конфлікту між батьками [3].

Тривожний стан у нормі переживається кожною здоровою дитиною у випадках, що передбачають негативні результати. Даний стан виникає, коли дитина сприймає певні подразники чи ситуацію як таку, що несе в собі елементи загрози, небезпеки, шкоди і характеризується усвідомлюваним неприємним переживанням напруги, стурбованості, хвилювання, активізацією вегетативної нервової системи. Психологічні причини, що викликають тривогу, можуть бути у всіх сферах життєдіяльності дитини. У соціальній сфері тривожність впливає на ефективність спілкування, взаємостосунки з товаришами, породжуючи конфлікти. У психологічній сфері тривожність обумовлює зміну рівня домагань особистості, зниження самооцінки, рішучості, впевненості в собі, мотивацію. Крім цього відмічається зворотній зв'язок тривожності з такими особливостями, як соціальна активність, принциповість, добросовісність, прагнення до лідерства, рішучість, незалежність, емоційна стійкість, впевненість, працездатність, ступінь нейротизму та інтровертованості. У психофізіологічній сфері: зв'язок тривожності з особливостями нервової системи, енергетикою організму, активністю біологічно активних точок шкіри, розвитком вегетативних порушень.

Немає значення, в якому віці перебувають діти під час загострення конфліктів між батьками, що призводить до розлучення, і з ким з батьків залишаються проживати після розлучення, адже в усіх періодах життя і розвитку дитина потребує задоволення базових потреб (рис. 1).

- I. САМОРЕАЛІЗАЦІЯ
- II. УВАГА І ПРИЙНЯТТЯ
- III. ЛЮБОВ ПРІНАЛЕЖНІСТЬ I
- IV. БЕЗПЕКА
- V. ЇЖА, СОН

Рис. 1. Піраміда базових потреб Маслоу [10]

Якщо батьки не задовольняють базові потреби дитини, то результатом цього можуть бути наступні характерні прояви:

– якщо дитина не відчуває безпеки, формується страх проявляти почуття, бажання контролювати, виникає складність співпереживати і встановлювати близькі відносини;

– якщо дитина відчуває себе недолюбленою і неприйнятною сім'єю, з'являється комплекс неповноцінності, залежність від інших, ігнорування своїх потреб, виникає бажання будь-яким чином привертати увагу;

– якщо дитині не вистачає уваги і довіри, проявляються поведінкові порушення: впертість, неслухняність, завищені вимоги до оточуючих, з'являється бажання бути в центрі уваги, не цінує турботу проявлену по відношенню до неї.

Батьки повинні усвідомити, що погана поведінка – це спосіб задовольнити проігноровані батьками базові потреби дитини. Нині ж дослідники схильні вважати, що в деяких випадках завдає шкоди не саме розлучення, а сварки між батьками до, під час і після розлучення [5].

У сучасній психології та психіатрії багато уваги приділяється психічному здоров'ю дітей різних вікових періодів та факторам середовища, що їх детермінують. Так як дитина знаходиться в постійному розвитку, взаємини з нею повинні визначатися віковими особливостями [11].

Психічні процеси здорової дитини характеризуються максимальним наближенням суб'єктивних образів до відображення об'єктів дійсності, адекватним самосприйманням, розвиненими здібностями концентрувати

увагу, утримувати в пам'яті інформацію, здатністю до логічної обробки інформації, критичністю мислення, креативністю.

До сфери психічного здоров'я відносять індивідуальні особливості психічних процесів і властивостей людини, наприклад, збудженість, емоційність, чутливість; властивості, пов'язані з особливостями мислення, характеру, здібностей.

Психічне життя дитини складається з потреб, інтересів, мотивів, стимулів, установок, цілей, образів уяви, почуттів. Усі складові й чинники психічного здоров'я зумовлюють особливості індивідуальних реакцій на однакові життєві ситуації, вірогідність стресів, афектів.

Рівень психічного здоров'я дитини в даний момент часу визначається численними соціальними, психологічними і біологічними факторами. Все частіше припускають, що сімейне життя може бути фактором підсилення (чи згладжування) базових генетичних ризиків порушень психічного здоров'я.

Реакція дітей на розлучення батьків і конфлікти в процесі визначення місця проживання залежить від віку, індивідуальних психологічних особливостей і виховання дитини.

Дитина віком 0-24 місяців реагує на неадекватну поведінку батьків зміною стану здоров'я: це призводить до порушення сну, труднощів раннього розвитку мозку в немовлят, затримки мовного розвитку; втрати апетиту, розладів травлення; появи страхів, неспокійної поведінки. Для малюків даного віку важливим є специфічне спілкування з батьками, адже інтонація їхнього голосу несе інформацію про весь навколишній світ, важливим є тактильні відчуття через, які маля отримує любов, захист, тепло, безпеку і спокій. До року зв'язок між мамою та дитиною найбільш тісний.

Для дитини віком 2-4 років, можливі наступні реакції на стресову та травмуючу ситуацію: порушення сну; вікова регресія; поява агресії (стосовно дітей і дорослих); страх залишатися одному. Страх може переходити в паніку. Батькам важливо зрозуміти, що вони можуть мінімізувати прояви стресу: не карати малюка за те, що раптом він поводить, як маленький, іноді можна приєднатися до нього, адже регресія – це форма захисту дитячої психіки; жартувати; займатися спільною діяльністю, важливо бути спокійним і впевненим. Щоб у дитини не виникало фантастичних страхів («в ситуації, яка склалася в моїй сім'ї винен я»), необхідно розповідати про вашу сімейну ситуацію. Дитина повинна знати про те, що батьки її люблять, не в залежності від того з ким вона проживає в даний момент, або дорослі люди розлучаються, але вони продовжують піклуватися і оберігати своїх дітей. Не варто розповідати дитині про те, що тато або мама – погані, в результаті виникає невпевненість і тривожність.

Якщо дитині 5-7 років, можливі такі реакції: поява агресивності, спрямованої на того, з ким дитина живе; енурез; різні фантазії (приємні й негативні); невпевненість; почуття провини за те, що відбулося в сім'ї; підвищений травматизм; нічні страхи й кошмари; проблеми у спілкуванні. В даний ситуації необхідно розмовляти з нею про те, що її турбує. Не потрібно переводити теми, замовчувати, і недоказувати. Найпоширенішим страхом дитини після розлучення батьків є боязнь бути покинутим, втратити любов і

прихильність батьків, також дуже часто вона думає, що з одним із батьків, хто залишився проживати з нею може щось трапитись. Перш за все потрібно проговорити з дитиною всі моменти, які викликають тривогу і страх. Якщо з вами проживає домашній улюбленець, турбота про нього допоможе відволіктися від страхів та почуття самотності, які часто переживають діти такого віку в подібній ситуації. Дієвий спосіб подолати дитячі страхи, почуття самотності та неприйнятності – це терапевтичні казки; є чудовий посібник Разіди Ткач «Казкотерапія дитячих проблем», який допоможе дбайливим батькам досягти вирішення багатьох проблемних ситуацій за допомогою терапевтичних казок.

Діти у віці «молодших школярів» розуміють, що батьки розлучаються, коли не хочуть або не можуть жити разом. Типова реакція організму дитини на стрес: скарги на болі (частіше болить живіт), погані сни, кошмари; відчуття самотності, образа на батьків; фантазії про те, що буде все як раніше; проблеми у спілкуванні: уникає друзьби; енурез; плаксивість, тривожність. Батькам потрібно максимально підтримувати дитину і вести з нею конструктивний діалог, в процесі цього з'ясовувати тривожні ситуації і пояснювати причину того, що відбувається. Лише так можна досягти психічного здоров'я дитини і позитивних емоцій. Помічною може бути психотерапевтична артвправа «відтворення хронології подій моєї сім'ї, та перспективи на майбутнє», за допомогою цієї вправи батьки допомагають дитині зрозуміти, що життя продовжується...

Підлітки розлучення батьків сприймають дуже болісно з яскравою реакцією, на фоні труднощів підліткового віку. Підлітки категоричні, від них можна очікувати ворожої, агресивної поведінки або, навпаки – покірної і позитивної поведінки. Вони намагаються маніпулювати батьками, причому, обома одразу, користуючись ситуацією, можуть перекручувати факти на свою користь. Характерна девіантна поведінка, зниження успішності, схильні завдавати собі шкоди, депресія... Така поведінка підлітка можлива й без розлучення батьків. Батькам потрібно розуміти, що головне для підлітка це спілкування і соціум, де вони себе реалізують, а їхнє завдання – не втратити з дитиною контакт. Спільно проводити час, якщо це дівчинка-підліток, тоді важливе інтимне спілкування з мамою, та різні жіночі дрібнички, які зближують і викликають відчуття довіри. Для хлопчика-підлітка є необхідне спілкування з татом, спільні інтереси і заняття. Життя підлітків необхідно заповнювати позитивними емоціями, яскравими враженнями і насичувати інформацією. Підлітки чекають від батьків довіри, любові, уваги, прийняття їхньої думки і визнання їх самостійними, в іншому випадку діти просто закриваються в собі, формуються комплекси неповноцінності, відраза до протилежної статі, зневага і глибока образа.

Головне, не звинувачувати свою дитину в тому, що вона схожа на батька або матір... (тому що дитина батьків не обирає), а навпаки психотерапевтичним в даному випадку є: порівняння схожих з батьками позитивних рис характеру, зовнішності, здібностей... Також для формування довіри до батьків і відчуття потрібності, підліткам важливо постійно чути вислів: «як добре, що ти у нас є?».

Батькам зовсім не обов'язково демонструвати неврівноваженість чи поводитися агресивно одне з одним, щоб нашкодити своїй дитині. Коли вони тримаються відсторонено чи не розмовляють одне з одним, цим самим вони піддають ризику емоційний, поведінковий і соціальний розвиток дитини.

Порушення в емоційному розвитку дитини призводять до того, що дитина не може використати інші здібності, зокрема інтелект, для подальшого розвитку. У дітей з емоційними порушеннями переважають такі негативні емоції, як горе, страх, гнів, сором, відраза. У них спостерігається високий рівень тривожності, а позитивні емоції виявляються рідко.

У психологічному словнику найсучасніших термінів поняття «емоції» – це психічне відображення у формі безпосереднього упередженого переживання змісту життєвих явищ і ситуацій, обумовленого схваленням їхніх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта.

Емоції не розвиваються самі по собі. Змінюються установки особистості, її відношення до світу, і разом з ними формуються і змінюються емоції. Виховання через емоційні впливи – дуже тонкий процес. Основним завданням його є не пригнічення та викорінення емоцій, а правильне керування ними.

Негативні емоційні прояви можуть існувати у двох типах поведінки дітей. Першу групу за типом поведінки складають діти з переважанням станів збудження. Ці діти характеризуються нестриманістю, дратівливістю, що нерідко призводить до виникнення конфліктів, дезорганізації діяльності. Такі діти схильні до захоплення різними видами діяльності, проте продуктивність їхня швидко знижується. Негативні емоції (спалахи гніву, образи) можуть виникати як і через вагомні причини, так і через незначні приводи. Але швидко виникаючи, вони так само швидко згасають. Афективні прояви нерідко спричиняють негативне ставлення дитини до думок і вимог інших людей. Усвідомлення дітьми, що вони «не такі, як усі», спричиняє переживання невпевненості, власної малоцінності, тривожності. Такі негативні емоційні прояви діти зовні ховають під маскою зарозумілості, пихатості.

Друга група за типом поведінки – це діти, у яких переважає пригнічений стан із депресивними проявами. Діти, про яких ідеться, не можуть легко й вільно, як їх однолітки, висловити свої переживання й почуття, забути образи і не згадувати про неї, бути послідовними в діях та вчинках, впевнено поводитися за будь-яких обставин, захистити себе, оперативно почати й закінчити справу, переключитися з одного на інше.

Швидко стомлюваність та пов'язана з нею неспроможність ефективно виконати будь-яку діяльність спричиняють зниження самооцінки дитини, проявів невпевненості в собі, почуття малоцінності. Це викликає стан неспокою, незахищеності, тривожності, а також сприяє виникненню надзвичайно гострої потреби дітей у визнанні, увазі. Нерідко ця гіпертрофована потреба провокує такі негативні прояви, як підвищена образливість, злопам'ятність. Вразливість, імпульсивність цих дітей на фоні емоційних розладів спричинює формування амбівалентної потреби у спілкуванні: відчуваючи гостру потребу в товаристві однолітків, спільній діяльності з наставником, діти виявляють при цьому замкнутість, відлюдкуватість.

Для того, щоб дитина росла психічно здоровою та емоційно стійкою батькам потрібно виконувати наступні поради:

– оточити дитину атмосферою психологічного комфорту: відмовитись від непорозумінь та конфліктів, категоричності, підвищених, необґрунтованих та незрозумілих вимог до дитини;

– звільнити дитину від негативних переживань; навчитися керувати власними діями та висловами;

– збільшити емоційне спілкування з дитиною: цікавитись її внутрішнім станом, переживаннями, бажаннями;

– виявляти любов до дитини ніжними обіймами, поцілунками, лагідним поглядом та теплим словом;

– вселяти віру дитини в її сили і можливості;

– схвалювати найменший успіх дитини, особливо невпевненої та сором'язливої бути поруч з дитиною в її труднощах і radoщах висловлювати зауваження чи побажання тактовно бути терплячими та доброзичливими.

Висновки. Родина для дорослих і дітей означає зовсім різне. Дорослі створюють сім'ю самостійно, це їхній вибір, їхнє рішення. Вони прагнуть до спільного життя – і починають його. Для дитини все це – передісторія початку існування, щось, що було дуже давно й не могло бути інакше. І якщо розлучення для дорослих – це хворобливе, малоприємне, часом драматичне переживання, на яке вони йдуть із власної волі, то для дитини розлучення – це руйнування середовища проживання. Це відчуття подібні до землетрусу, цунамі й війни водночас. Для дорослих, які розлучаються, гама почуттів змінюється від повної депресії до відчуття польоту й довгоочікуваного звільнення (реакція ейфорії після розлучення більш характерна для чоловіків). Переживання дітей змінюються в діапазоні від млявої депресії, апатії до різкого негативізму, агресії на оточуючих дорослих і однолітків та демонстрації незгоди з думкою батьків. Для того, щоб не порушувати Конвенцію про права дитини, судовому експерту необхідно провести всі можливі обстеження, дослідження і експерименти дитячих бажань, прихильностей, психічного здоров'я і зони комфорту. Щоб в кінцевому результаті дослідження в дитині не виникло психотравмуючої ситуації, яка призведе до порушення розвитку психіки, дуже важливим є врахування думки дитини та забезпечення дитині психологічного права проживати з тим з батьків, з ким їй комфортно, затишно, спокійно...»

Перелік посилань

1. Freid S. Zur Psychopathologie des Alltagslebens. Berlin. Verlag von S. Karter. 1904. 215 p.

2. Материнський інстинкт у чоловіків не менший за жіночий. Укрінформ. 2013. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1483911-materinskiy_instinkt_u_cholovikiv_ne_menshiy_zhinochiy_1819148.html.

References

1. Freid, S. (1904). Zur Psychopathologie des Alltagslebens. Berlin. Verlag von S. Karter. 215 p. (in German).

2. Maternal instinct in men is no less than in women. Ukrinform. 2013. Retrieved from: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1483911-materialskiy_instinkt_u_cholovikiv_ne_menshiy_zhinochiy_1819148.html. (in Ukrainian).

3. Варга В. С., Маркович А. М. Особливості впливу розлучення на психічний розвиток дитини. *Журнал наукових праць Мукачівського державного університету*. 2015. № 18 (13). С. 96-102.
3. Varha, V. S., Markovych, A. M. (2015). Features of the influence of divorce on the mental development of the child. *Magazine of scientific works by Mukachevo State University*. No. 18 (13). P. 96-102 (in Ukrainian).
4. Кучеренко О. Особливості визначення місця проживання дитини в разі розірвання шлюбу. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 43-46.
4. Kucherenko, O. (2021). Features of determining the place of residence of the child in case of termination of a marriage. *Entrepreneurship, economy, and law*. No. 4. P. 43-46. (in Ukrainian).
5. Harold T. G., Sellers R. Annual Research review: Interparental conflict and youth psychopathology: an evidence review and practice focused update. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2018. 59:4. P. 374-402.
5. Harold, T. G., Sellers, R. (2018). Annual Research Review: Interparental conflict and youth psychopathology: an evidence review and practice focused update. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 59:4. P. 374-402. (in English).
6. Кучеренко М. Емоційний розвиток дітей старшого дошкільного віку. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2011. № 12. С. 46-52.
6. Kucherenko, M. (2011). The emotional development of children of senior preschool age. *Educator-methodist of preschool institution*. No. 12. C. 46-52. (in Ukrainian).
7. Тихонова М. І. Розвиток емоцій у дошкільників. *Психологічна газета*. 2004. № 23. С. 25-27.
7. Tiyhonov, M. I. (2004). Development of emotions in preschoolers. *Psychological newspaper*. No. 23. P. 25-27. (in Ukrainian).
8. Конвенція про права дитини: міжнародний документ Організації Об'єднаних націй, ратифікований Верховною Радою України 27.02.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021.
8. Convention on the rights of the child: the International Document of the United Nations ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine 27.02.1991 in the wording as of 20.11.2014 Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_021. (in Ukrainian).
9. Сімейний кодекс України: Закон України № 2947-III від 10.01.2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
9. Family Code of Ukraine: Law No. 2947-III dated 10.01.2002 in the wording as of 19.02.2022. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>. (in Ukrainian).
10. Піраміда потреб Абрагама Маслоу. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%B4%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1_%D0%90%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D1%83.
10. Pyramid needs Abraham Maslow. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%B4%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%B1_%D0%90%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D1%83. (in Ukrainian).
11. Скрипченко О. В., Долинська Л. В. та ін. Вікова та педагогічна психологія. Київ, 2001. 416 с.
11. Skrypchenko, O. V., Dolynska, L. V. et al. (2001). Age and pedagogical psychology. Kyiv. 416 p. (in Ukrainian).

12. Арефіна Н. М. Методика експертного дослідження особливостей сприйняття дитиною сімейної ситуації. Житомир, 2016. 57 с.

12. Arefina, N. M. (2016). Methodology of expert research peculiarities of perception of a child's family situation. Zhytomyr. 57 p. (in Ukrainian).

13. Осухова Н. Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях: учеб. пособ. Москва, 2007. 288 с.

13. Osukhov, N. G. (2007). Psychological assistance in the difficult and extreme situations: studies. Layout. For students of universities. Moscow. 288 p. (in Russian).

MENTAL HEALTH AND EMOTIONAL STATE OF CHILDREN IN THE ASPECT OF THE EFFECTS OF PARENTAL DIVORCE PROCESSES AND DETERMINING THE PLACE OF RESIDENCE OF A CHILD

I. Stadnik

The article considers the current problems of children whose parents are in the process of divorce and can not determine the place of residence of the child. The influence of psycho-traumatic factors and situations on the development of cognitive, regulatory and personal spheres of psychological development of the child, taking into account age, is analyzed. Regularities of behavioral features of children suffering in the process of long-term judicial investigation and consideration of cases on determining the place of residence have been established.

In order not to violate the Convention on the Rights of the Child, the forensic expert must conduct all possible examinations, studies, and experiments to determine the attachments of children, their mental health, and comfort zone. It is necessary, as a final result of the study of children who are not to blame for a traumatic situation that can lead to mental damage, to take into account the desire of the child and provide him with the psychological right to live with the parent with whom he is comfortable.

Key words: emotions, mental health, stress, anxiety, traumatic situation.